

УДК 94 (478)

ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИСУ АКТОВИХ КНИГ ГРОДСЬКИХ І ЗЕМСЬКИХ СУДІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XV – XVIII СТОЛІТЬ

Ніна ПАЛАМАРЧУК

науковий співробітник відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

Анотація. Розглядається проблема походження та запровадження актової документації гродських і земських судів на території України, висвітлюються урядові заходи щодо збереження актових книг.

Ключові слова: генезис, актова книга, гродська книга, земська книга, гродський суд, земський суд.

ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИСА АКТОВЫХ КНИГ ГРОДСКИХ И ЗЕМСКИХ СУДОВ В УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ XV – XVIII ВЕКОВ

Ніна ПАЛАМАРЧУК

научный сотрудник отдела исторических памятников украиноведения НИИУ

Аннотация. Рассматривается проблема происхождения и введения актовой документации гродских и земских судов на территории Украины, освещаются правительственные мероприятия по сохранению актовых книг.

Ключевые слова: генезис, актовая книга, гродская книга, земская книга, гродский суд, земский суд.

THE PROBLEM OF ORIGIN OF RECORD BOOKS OF BOROUGH AND TERRESTRIAL COURTS IN THE UKRAINIAN LANDS IN THE 15TH–18TH CENTURIES

Nina PALAMARCHUK

research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article deals with the problem of origin and establishment of the record documentation of borough and terrestrial courts in the territory of Ukraine. Besides, the governmental approaches for the preservation of act books are highlighted too.

Key words: genesis, record book, borough book, terrestrial record book, borough court, terrestrial court.

© Паламарчук Н.

Останнім часом у вітчизняній історіографії розширюється дослідження проблем, які внаслідок різних причин залишилися нез'ясованими, що вимагає звернення до першоджерел, особливо документального характеру. Це в першу чергу стосується історичного минулого, оскільки багато проблем української історії потребують як нових методологічних підходів, так й інтерпретації самого джерельного матеріалу.

В системі вітчизняних джерел ранньомодерної доби вагоме значення мають актові книги, без яких неможливо розкрити та пояснити різноманітні аспекти нашого історичного життя.

Видатні вітчизняні дослідники, зокрема, Михайло Максимович, Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Орест Левицький, Іван Каманін, Володимир Іконников, Олександр Андріяшев, Віктор Романовський, Ярослав Дашкевич, Ярослав Ісаєвич, Микола Ковальський, Валентина Чунтулова, неодноразово підкреслювали значення актових книг для дослідження найважливіших питань вітчизняної історії. Саме на підставі документального матеріалу актових книг сучасні науковці Наталя Яковенко, Микола Крикун, Олег Купчинський, Ірина Ворончук, Наталя Старченко, Володимир Поліщук, Наталя Білоус, Оксана Задорожна та ін. реконструюють недосліджені аспекти з нашого минулого.

Разом з цим багато питань історії самого цього джерела, зокрема генезис актових книг, їх класифікація, особливості тогочасного діловодства та заходи щодо збереження, залишаються недостатньо дослідженими.

Тож ця стаття має на меті з'ясувати деякі із названих питань.

Нагадаємо: актові книги (*acta terrestri et castrensis; akta ziemskie i grodzkie*) є збірками оформлених у книги окремих актів та документів судово-адміністративних установ, зокрема замкових, ґродських та земських судів, що діяли практично в усіх землях тогочасної України, які протягом XV – кінця XVIII ст. входили до Корони Польської, Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Речі Посполитої. Йдеться про акти судових установ Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Підляського, Подільського, Руського (із Холмською землею) та Чернігівського воеводств. Отже, актові книги є джерелом масового характеру, інформація, що міститься в них, має дуже важливе значення, оскільки відбиває практично найрізноманітніші аспекти тогочасного життя. Тому дуже важливо дослідити проблеми, пов'язані з історією виникнення та функціонування самих актових книг.

У зв'язку з цим постає питання щодо генезису актових книг як діловодної писемної пам'ятки на українських теренах. Найперші систематичні записи в актових книгах в українських землях відносять до другої половини XIV ст., однак питання, чи були актові книги введені польською чи угорською адміністрацією або ж існували ще в період Галицько-Волинського князівства, залишається відкритим [10, с. 25].

Тож звідки беруть початки актові записи як такі? Для відповіді має важливе значення взяття до уваги виникнення певної форми діловодства у трьох центрах – чесько-моравському, північно-німецькому та італійському – як можливих шляхах проникнення ділової актової документації в Україну, – на

чому наголошував Я. Дашкевич [12, с. 135 – 136].

Що стосується чесько-моравського регіону, то тут актові книги з'являються в Чехії (Богемії) вже в першій половині XIII ст. [33, с. 6; 23, с. 14]. Як зазначав В. Романовський, чеські дослідники пов'язують виникнення земських книг з поширенням у чеських землях німецького права – ріпуарського та саксонського¹. У чехів існували судові земські книги ще від дуже давнього часу. Є певні відомості також і про міські празькі книги. Зберігся заголовок та два записи з книги від XIII ст. [32, с. 6]. В цьому контексті важливо зазначити, що чеський король Карл IV (1346 – 1378) щедро заохочував земських суддів, коморників та писарів працювати над збиранням і тлумаченням пам'ятників старочеського права, удосконаленням писемної мови та земського права. За його правління з'явилися такі законодавчі збірники, як «Rad prava zemskeho» та «Majestas Carolina»² [38, с. 8].

О. Левицький зазначав, що чеська діловодна практика, як і вся система актових записів, мала значний вплив на формування польського діловодства:

¹ Звичаєве право північно-германських племен, які були приєднані до Франкського Королівства в VI – VII ст., поклало початок так званій «Ріпуарській Правді». Запис звичаєвого права Східної Саксонії з розподілом на земське (для «неблагородних», але особисто вільних) та ленне право (для осіб «благородних» станів) зафіксовано у «Саксонському зерцалі». Ця правова пам'ятка стала основою для права м. Магдебурга, звідки воно поширилося в Голландію, Лівфляндію та Польщу й відоме сьогодні як магдебурзьке право. Детальніше про це див.: Білоус Н.О. Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі у світлі нових досліджень німецьких істориків [6].

² Окремі частини останнього збірника були написані самим Карлом IV. За його правління з'явилися також переклади на чеську мову німецького міського права.

«Звичай цей, рівнозначно як і самі форми записів, були запозичені поляками у західноєвропейських сусідів і перш за все, можливо, у чехів, чий давні судові порядки і звичаї такі близькі з польськими» [21, с. 6]. Варто врахувати також, що у Польщі звичай записувати судові рішення в книги судового уряду для пам'яті або пізніших довідок трансформувався як категорична вимога записувати кожний важливий правовий документ (акт), тому що тільки тоді він отримував юридичну силу. Польський дослідник Я. Бандке вважав, що практика ведення актових книг була започаткована ще за Казимира III (1333 – 1370) [1, с. 331]. Перші актові книги в Польщі з'являються з кінця XIV ст., так, краківські відомі з 1386 р., а регулярно започатковуються з першої половини XV ст. [23, с. 4]. Про це свідчать актові книги, що збереглися з XIV та XV століть, найдавнішими з яких є бечські книги (м. Biecz розташоване у Краківському воєводстві) за 1382 р. та власне краківські від 1386 р. [33, с. 4 – 6; 17, с. 6].

Перш за все польське право поширюється на українські землі, що поступово були включені до Корони Польської наприкінці XIV – на початку XV ст., зокрема Руське воєводство (створене в 1432 р.), Белзьке (1435 р.) та Подільське (1434 р.) воєводства [17, с. 65 – 66]. Порядок ведення актових книг при судах було введено у Галичині в 1434 р. після поширення там польського права з усіма притаманними йому формами та умовами укладання актів, яке, своєю чергою, ґрунтувалося на тих самих принципах, що й в інших країнах середньовічної Європи, і які були зумовлені впливом римського права [7, с. 5]. Тож дана гіпотеза прослідковує поширення чеської

діловодної практики на польську, а самі чехи запозичили її від німців.

Деякі дослідники, зокрема Я. Дашкевич і О. Купчинський, висловили думку, що діловодна система актових записів була запозичена з італійської традиції. Перший посилався на те, що в Криму, зокрема в генуезьких колоніях³, акти з'явилися ще в XIII ст. спершу як міські книги [12], а другий зазначав, що з 30-х років XV ст. там уже існували книги земських і гродських судів [19].

Існує також цікава гіпотеза про самостійний розвиток актового діловодства в українських землях. Вперше цю думку висловив О. Левицький, у подальшому її підтримав В. Романовський. Зокрема, О. Левицький наводив документи актових книг, що свідчили про зберігання в Луцькому архіві в 1638 р. книг місцевого гродського суду, «почавши од року 1522 аж до року 1566» [21, с. 60]. Наводячи довгий реєстр таких виписів, він посилався на дуже добре оформлення різних актів: «Коли б в Україні лише з 1529 року заведено було письмову форму різних актів – ці формули не були б однаковими і з такою розвиненою термінологією юридичних визначень» [21, с. 60]. Цю ж тезу В. Романовський обґрунтовував, спираючись на ставлення центрального уряду ВКЛ до українських земель, яке визначалось формулою: «Мы старины не рухаемо, а новин не вводимо» [32, с. 34]. Він посилався на останні дослідження польських вчених, які, вивчаючи Галичину, звертали увагу на

вироблені юридичні формули та зразки руського права, котре тільки пізніше витісняє польське [33, с. 7]. Тож обидва дослідники підкреслювали добре розвинену форму приватноправових актів і чітке формулювання юридичних термінів, що, на їх думку, вказувало на давній звичай населення користуватися юридичними формулами і зразками. Видатний польський дослідник історії права Ю. Бардах у своїй праці подає також важливий з точки зору самостійного розвитку актової форми діловодства факт, зазначаючи, що в канцелярії Сяноцького земського суду велися акти ще до 1434 р. [2, с. 336]. Сучасні львівські архівісти теж висловлюють припущення, що актові книги велися в західних землях на засадах руського права, яке продовжувало там панувати [34, с. 63]. Так чи інакше, але, за даними більшості дослідників, 1434 рік – це дата офіційного виникнення актових книг у Галичині та Західному Поділлі, у Белзькому воєводстві вони були введені у 1462 р. [32; 34, с. 62; 17].

Про самостійний розвиток актової форми діловодства свідчать також наші спостереження над текстом деяких артикулів Першого Литовського Статуту, в яких говориться про вручення позовів конфліктуючим сторонам, а також у разі незгоди однієї зі сторін про їхнє право вимагати надання на руки судових постанов («листів»): «А ести бы ся видело водле сказанья которой стороне кривда, а бачила бы сторона, ижей не подле права писаного всказано, тогда маеть листа просити в суде сказанья своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будуть ему дати лист под. печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых судей вказати» [29, с. 108].

³ В 70-х роках XIII ст. генуезці придбали у золотоординських ханів дозвіл заснувати на місці давньогрецького м. Феодосія торговельну факторію, яка отримала назву Кафа. Згодом Генуя заволоділа також грецькими містами Кримського узбережжя, в т.ч. Херсонесом, Сугдеєю (Судак), Чембало (Балаклава), Боспором (Керч).

Разом з тим Статут жодного разу не говорить про акти або актові книги як такі. Тож, очевидно, укладачі Статуту не вважали за потрібне навіть згадувати про них, оскільки це було загальновідомим фактом. У Другому Статуті вже йдеться про актові книги, але лише там, де порушується питання їхнього збереження, оскільки вони становили юридичну підставу права шляхти на їхню земельну власність.

Гродський суд розглядав переважно кримінальні справи певного повіту та виконував вироки інших судів, що діяли на тій же адміністративній території. [17, с. 81]. Його компетенція була обмежена чотирма старостинськими артикулами. Суд розглядав справи лише осілих шляхтичів. Що ж до осіб непривілейованих, а також неосілої шляхти, то їх можна було позивати до гродського суду по всіх інших злочинах, як кримінальних, так і цивільних. Гродський суд був відкритим постійно. Земський суд був судовою інстанцією виключно осілої шляхти і мав розглядати цивільні справи свого повіту. Крім того, канцелярії земського суду належало так зване право «вічності», тобто право надання документам юридичної сили. Але на практиці дуже швидко відбулося змішання компетенцій гродських і земських судів. Цьому сприяла та обставина, що засідання (сесії) земських судів відбувалися лише тричі на рік, в той час як гродський суд функціонував постійно. Тож до гродських книг теж стали вносити приватно-правові документи. Таким чином, акти записували в книги того суду, котрий знаходився ближче, що було зручніше для шляхти [9, с. 23–24; 33, с. 5–6]. Неодноразово видавалися спеціальні урядові розпорядження, щоб шляхта суворо

дотримувалася точного розподілу актів між судами і записувала акти тільки в ті книги, які були визначені законодавством. Зокрема, в 1496 р. польський король Ян-Ольбрехт (1459–1501) видав розпорядження, щоб усі записи, що належать до суду земського та з потреби або випадково (*ex causa aut necessitatae*) потрапили до гродських книг протягом року, перенесли в належні земські книги, інакше акти втратять свою правну силу. Схожа постанова вийшла також за короля Олександра Ягеллончика (1492 – 1506), якою 1505 р. він призначив штраф на тих громадян, котрі неправильно записували акти не в належні судові книги [33, с. 6]. Проте це мало допомагало справі, оскільки й надалі рідко додержувалися компетенції судів.

Найдавніші гродські і земські книги, що велися у Галичині, зберігаються у Центральному історичному архіві України у м. Львові, зокрема, холмські гродські книги за 1402 р., земські – за 1428 р., львівські земські – за 1454 р. і гродські – за 1471 р. До них відносяться також галицькі земські книги за 1435 р. та гродські – за 1512 р., перемишльські земські – за 1436 р. та гродські – за 1462 р., преторська земська книга 1437 р., сяноцькі гродські – за 1423 р., а земські – за 1540 р., а також белзькі земські книги за 1439 р. і гродські – за 1503 р., буські гродські книги 1499 р. та земські – за 1774 р. [21, с. 7 – 8; 32, с. 40; 33, с. 4 – 6; 34, с. 62]. Серед книг Львівського гродського суду наявна книга Городоцького гродського суду за 1528 – 1540 рр. та одна книга Самбірського гродського суду за 1530 – 1537 рр., які були виявлені після ліквідації гродських та земських судів і зведення усіх книг до Львова у 1783 – 1784 рр. У зв'язку з відсутністю інших

книг з м. Городка і м. Самбора ці дві книги приєднано до Львівського гродського суду [34, с. 62].

Найдавніша земська книга подільської землі датується 1521 р., магістратська – 1520 р. [27, с. 54; 32, с. 39], а щодо гродських книг, то вони дійшли до нас лише за 1625 р. [32, с. 39].

Найдавнішими волинськими актовими книгами є луцькі замкові, оскільки м. Луцьк було «столичне» місто Волині, де знаходилась резиденція великого литовського князя. Окремі акти цих книг (виписи) дійшли до нас з XV ст., а самі книги – лише за 1560 р. [32, с. 40]. З кременецьких книг збереглися до наших днів дуже зіпсовані книги за 1541 р., але більшість – з 1543 р., а володимирські – з 1566 р. [16, с. 44 – 45].

Актові книги мали дуже велике значення для тогочасної панівної верстви від найвищих урядовців і до найбіднішого шляхтича, які розуміли, що «въ них содержатся права, вольности, гоноры и субстанции (имущества) наши» [21, с. 14], і тому дбайливо піклувалися про їх збереження.

Статут 1566 р. передбачав, щоб актові книги зберігалися в безпечному місці під трьома замками, ключі від яких мали знаходитися у воеводи або старости, судді та писаря: «Уставуем теж, хочечи то мети, и приказуем, абы в каждом таком повете, где суд земский будеть, в замку albo у дворе нашом, судья, подсудок и писар земский поспол з шляхтою выбрали, збудували и патрали таковое место, где бы завжды книги земские безпечне от всякое пригоды были захованы. А кгда роки их сужоны будуть, по выволанью роков мають книги еще не мней тры дни лежати, при которых быти мають не отъеждаючи судья, подсудок

и писар для сознання и выписов бранья и для инших потреб шляхецских; а разъезджаючи, мають тые книги вложыти и заховати в скриню мощную за трема замками, от которых один ключ будеть у судьи, другой у подсудка, а третий у писара, а печатями своими запечатовати мають» [30, с. 96].

Якщо книга була зіпсована вогнем чи вогкістю і користуватися нею було неможливо, її переписували всю з початку й до кінця наново. Іноді про це робився відповідний запис, наприклад, у Луцькій гродській книзі за 1600 р. записано, що її було переписано за короля Михайла Вишневецького, тобто протягом його правління у 1669–1673 рр. Якщо такий запис у книжці відсутній – з'ясувати, чи книга оригінальна, чи її переписано, нелегко. Однак про автентичність книги можуть свідчити якість паперу, наявність водяних знаків, начерк письма, слов'янська нумерація, власноручні підписи урядовців, записи про перевірку актів та видачу оригінальних документів їх власникам. Всі ці прикмети, як вважав О. Андріяшев, показують, що така книга є оригінальною [5, с. 42].

Протягом XVI – XVIII ст. вальний сейм обох держав, Речі Посполитої та ВКЛ, продовжував піклуватися про стан актових книг, приймаючи рішення про будівництво приміщень для зберігання документації гродських і земських канцелярій. Так, Литовський Статут 1588 р., крім вимог щодо збереження актових книг, зазначених у Першому Статуті, вимагав від воеводи і старости не тільки облаштувати в замку або судовому дворі «сховання» книг, а й забезпечити «...доброю сторожою под кождым часом...» [31, с. 440]. Після завершення судових сесій книги ще не менш ніж три

дні лежали відкритими: «...для сознання уписовання и выписов бранья, для иных потреб шляхетських» [31, с. 440]. Після цього писар мав всі акти начисто записати для формування актової книги. «... Книги тых одних судовых роков, с которых се по отсуженью их будутъ розъездчатъ, мають быти у писара земского, яко врядника присяглого, аж до других роков судових, а то для порадного справовання и на чысто переписання книг. А писар в том часе, межи роков до одное скрини и заховання з судьею и с подсудком, яко о том вышей доложено, положить и потом их не отворати, аж весполк з судьею и с подсудком, кгды того потреба укажет. И вжо так завжды толко от роков до роков судовне отправующих, писари земские, поветовые мають у себе книги ховати. А кгды трои роки отсужоны будутъ, тогда по отправенью четвертых роков вжо тые sprawy прошлых троих роков в одны книги через писара знесены и вязаны быти мають» [31, с. 125].

Якщо писар дозволяв собі найменшу недбалість у збереженні або веденні доручених йому книг, кожний шляхтич міг занести на нього скаргу. Так, 1602 р. київський біскуп Криштоф Казимирський подав скаргу на київського гродського писаря Андрія Сурина за недбале ведення актових книг та їх збереження в приватному будинку на полицях «розложено» без жодного замкнення, а при актових документах знаходився лише малолітній хлопчик восьми років [36, с. 20]. Такі випадки канцелярського недбальства були не поодинокими: подібна ситуація сталася за часів земського писарства Федора Суцанського-Проскури, коли в 1639 р. декілька книг зберігалися всупереч порядку – не в архіві,

а у його власному будинку в Корнині, де й загинули під час пожежі Корнинського замку вказаного року [13, с. 40].

За таких умов шляхта дуже часто порушувала питання про те, в якому стані збереженості знаходяться місцеві акти та чи не руйнуються вони від сирості й чи не слід більш старіші із них переписати, оглянути. Тому майже кожне десятиліття призначалися спеціальні комісії для ревізії і перевірки актових книг, а іноді й для їхнього перепису, для чого нерідко асигнувалися досить значні суми із земських зборів. Є відомості, наприклад, що протягом 1606 – 1607 рр. київські земські книги переписувалися. На двох сеймах 1607 та 1611 рр. конституціями було затверджено особливий податок із шляхти по 2 гроші з диму на пов'язані з цим видатки [36, с. 20]. Неодноразово проводилися ревізії актових книг для перевірки стану їх збереження. Під час однієї із ревізій 1607 р. виявилось, що бракує декількох книг. Київський земський уряд оголосив про прийом протягом року і шести місяців випісів із втрачених книг для їхнього відновлення. Очевидно, книги були впорядковані, тому що у 1649 р. сеймик Київського воєводства в інструкції послам на сейм про книги вже не згадує, а клопочеться про запровадження на Київщині трьох ґродів і трьох земств за волинським зразком [36, с. 20]. У першій половині XVII ст. були також переписані брацлавські й підкоморські книги.

Актові книги, як правило, зберігалися в замках, особливо якщо вони були кам'яними, наприклад, у Луцьку, Кременці, або в будь-якому мурованому соборі – православному, католицькому чи уніатському, але обов'язково в кам'яному [21, с. 13]. Так, наприклад,

київські земські книги зберігалися спочатку в Печерському, згодом – у Софіївському монастирі, а напередодні 1648 р. – у магістратській соборній церкві Успіння Богородиці (знаходилася тоді на ринковій площі), хоч питання про термінове спорудження спеціального приміщення архіву на території замку розглядалося сеймовими конституціями 1631 та 1635 років [36, с. 19]. Гродські книги Київського воєводства до початку XVII ст. зберігалися в замку, де стояв і сам «двор судовий», збудований київським воєводою князем Василем-Костянтином Острозьким, який був київським воєводою у 1559 – 1608 рр., на місці давнього костюлу св. Катерини наприкінці XVI – на початку XVII ст. Та після пожежі в замку 1605 р. гродський суд тимчасово перемістився до ратуші, повернувшись на старе місце лише 1609 р. Однак для гарантії його безпеки на майбутнє книги до замку повернуто не було, а залишено в Успенському соборі – одній із небагатьох кам'яних будівель тодішнього Києва [36, с. 19].

25 липня 1651 р. через вступ литовського війська до Києва в місті розпочалися пожежі, під час однієї з яких згоріла соборна церква Успіння, в котрій зберігалися магістратський, гродський та земський архіви. Наслідки цього лиха зафіксовані у заяві тодішнього київського воєводи Адама Киселя, написаній одразу після пожежі. 2 листопада 1651 р. він зазначає: «Усі книги цього воєводства за декілька століть... земські, гродські, підкоморські, комісарські, люстраторські, каптурові та будь-якої назви аж до тих часів включно, а також і стародавні міські книги магдебурзького права, котрі містили в собі фондуші і вольності міста Києва і були всі, згідно з давнім звичаєм,

складені у міській кам'яній церкві найсвятішої Богородиці Діви вкупі з цією церквою знесені вогнем і обернені на попіл...» [36, с. 20]. Щоправда, декілька книг вдалося вихопити: 7 земських і 9 гродських (без зазначення дат), одна каптурова за 1633 р., опечатана в'язка секстернів (окремих зошитів) 1645 р., протоколи гродського суду за 1632 – 1641 рр., чернетки поточних і записових книг цього ж суду за 1647 – 1648 рр., внутрішні реєстри книг 1610 – 1645 рр. і 23 книги Київського магістрату, а також до цього списку додається поточна книга Київського гроду, до якої було внесено цю заяву [36, с. 20].

Та попри піклування урядів та шляхетського загалу щодо збереження книг, дуже багато актів було втрачено. На жаль, за цілі століття маємо загублені до сьогодні актові книги, причому за найбільш віддалені від нас часи. Зокрема, йдеться про книги Вінниччини XVI ст., Лeticівського повіту XV ст., Києва XVI – XVII ст., Овруча XVI ст. [27, с. 54]. З актових книг Кам'янець-Подільського земського суду збереглася лише одна за 1521 р. і магістратського – за 1520 р., а гродські маємо вцілілими за 1625 р. [21, с. 7 – 8].

Інституцією з виявлення, вивчення та публікації джерел з історії України була Тимчасова комісія для розбору давніх актів (Київська археографічна комісія), створена для збирання й опублікування документальних матеріалів. Комісія займалася пошуком документів у місцевих архівах судово-адміністративних установ, магістратів, монастирів, приватних осіб. Відповідно, зібрані документи стали підставою для заснування в 1852 р. Київського центрального архіву давніх актів. М. Іванишев з цього приводу зазначав: «Заснування центрального

архіву повністю забезпечить цілковите збереження давніх актових книг, які становлять єдиний та важливий матеріал для вітчизняної історії», що буде сприяти «здійсненню наукових пошуків». За перші роки роботи даного архіву було зібрано 5 838 книг судово-адміністративних установ України, а також 453 381 одиниця окремих документів. На початок ХХ ст. в Центральному архіві давніх актів нараховувалось уже 5 938 книг судово-адміністративних установ України XVI – XVIII ст. Однак протягом війни 1939 – 1945 рр. значну кількість книг було втрачено. До Європи вивезена велика частина книг Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського воєводств. З них повернуто в ЦДІАУ в м. Києві лише 2 119 книг, тобто 35,5 % від 5 938 одиниць зберігання. Сьогодні більшість судових книг XVI – XVII ст. складають гродські книги – 524 томи, земські – 179 томів і магістратські – 51 том [16, с. 38]. За даними О. Купчинського, колекція земських та гродських актів України становить 8 270 книг і фасцикул. З них у Львові знаходиться 6 541 книга і фасцикул. Якщо врахувати, що в середньому на кожну, наприклад, львівську актову книгу припадає близько 600 – 700 записів, то загальна сума актів становить майже чотири мільйони документів та актів [19, с. 5].

Отже, на цей час актові книги судових установ XVI – XVIII ст. зберігаються в основному у двох архівах – в ЦДІАУ в м. Києві – книги Правобережної та Лівобережної України та у м. Львові – галицькі книги (колишніх Руського та Белзького воєводств) – та чекають на подальші наукові розвідки.

P.S. Автор висловлює щирю подяку за допомогу в підготовці статті завідувачу

відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ д.і.н. Ірині Олексіївни Ворончук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bandtkie J. W. Onotaryacie downieyszum i nowszym w Polsce / J. Bandtkie // PamiętnikWarszawski. – 1815. – Т. III. – 658 p.
2. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV – XVII w. / J. Bardach. – Warszawa: Państwo we wydawnictwo naukowe, 1970. – 401 p.
3. Kutzeba S. Charakter prawny związku Litwy z Polską 1385 – 1569 / S. Kutzeba. – Lwow, 1935. – 11 p.
4. Kutzeba S. Dawne polskie prawo sądowe w zapysie / S. Kutzeba. – Lwow, 1921. – 110 p.
5. Андріяшев О. М. Актові книги / О. Андріяшев // Центральный архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 33 – 124.
6. Білоус Н. О. Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі у світлі нових досліджень німецьких істориків / Н. Білоус // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2013. – № 12. – С. 449 – 453.
7. Бойко І. Й. Правові засади організації судової системи Польського Королівства та її поширення у Руському воєводстві (1434 – 1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Юридична серія. – Вип. 50. – Львів, 2010. – С. 39 – 49.
8. Введенський А. А. Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусі в XVI – XIX ст. / А. Введенський // Наукові записки Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького: в 3-х т. – Т. 3. – К., 1939. – С. 77 – 112.
9. Ворончук І. О. Актові книги як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби / І. Ворончук // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. – Випуск І. Волинь XVI ст. – К.: Фенікс, 2014. – С. 6 – 74.
10. Ворончук І. О. Литовские Статуты как источники изучения деятельности гродских и земских судов Правобережной Украины XVI – XVII столетий / І. Ворончук // Antrasis

Lietuvos Statutas 1566. – Vilniaus universite to leidykla, 1993. – С. 134 – 141.

11. Ворончук І. О. Значення актових книг як джерела з історії України судів Правобережної України XVI – XVIII ст. / І. Ворончук // УІЖ. – 1983. – № 11. – С. 140 – 145.

12. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII – XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) / Я. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 4. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 129 – 170.

13. Задорожна О. Актові книги як джерело до реконструкції землеволодінь в Київському воєводстві XVI – XVII ст. / О. Задорожна // Наукові записки. – К.: Інститут археографії НАН України. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 36 – 47.

14. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. / Я. Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1972. – 143 с.

15. Каманин І. Изъ прошлого Юго-Западнаго Края (статьи и материалы) / І. Каманин. – Киев, 1913. – 120 с.

16. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII вв. – Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников / Н. Ковальський. – Днепропетровск, 1979. – 109 с.

17. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV – XVIII століттях // ЗНТШ. – Т. 228. – Львів, 1994. – С. 65 – 122.

18. Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.) Огляд публікацій / І. П. Крип'якевич. – Київ: АН УРСР, 1962. – 83 с.

19. Купчинський О. А. Земські та городські судово-адміністративні документальні фонди Львова / О. Купчинський. – К., 1998. – 101 с.

20. Купчинський О. А. Про підготовку каталогу судово-адміністративних фондів України XV – XVIII ст. / О. Купчинський // Архіви України. – 1976. – № 5. – С. 14 – 21.

21. Левицький О. І. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западнаго края

и Малороссии / О. Левицький // Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899 г. – Москва, 1902. – 30 с.

22. Левицький О. І. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2 пол. XVII ст. / О. Левицький. – К., 1930.

23. Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр. – Луцьк, 2013. – 737 с.

24. Патяка О. О. Ділова документація гродських та земських судів України в др. пол. XVI – на поч. XVII ст. / О. Патяка // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 448 – 458.

25. Поліщук В. Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у ВКЛ другої половини XVI ст. / В. Поліщук // Наукові записки. – К.: Інститут археографії НАН України. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 74 – 88.

26. Проценко Л. А. Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення історії міст і сіл України / Л. Проценко // Друга наукова конференція з архівознавства та ін. спеціальних історичних дисциплін: матеріали. – К., 1963. – С. 79 – 93.

27. Проценко Л. А. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін / Л. Проценко // Історичні джерела та їх використання. – Вип. І. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 52 – 62.

28. Старченко Н. П. Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.) / Н. Старченко // Наукові записки. – К.: Інститут археографії НАН України. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 215 – 232.

29. Статути Великого Князівства Литовського: у 3 т. – Том І. Статут Великого Князівства Литовського 1529 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – 464 с.

30. Статути Великого Князівства Литовського: у 3 т. – Том ІІ. Статут Великого Князівства Литовського 1566 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – Одеса: Юрид. літ., 2003. – 560 с.

31. Статути Великого Князівства Литовського: у 3 т. – Том ІІІ. Статут Великого

Князівства Литовського 1588 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – 672 с.

32. Романовський В. О. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Харків, 1927. – 168 с.

33. Романовський В. О. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 1 – 33.

34. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. – Львів – Київ, 2001. – 387 с.

35. Чунтулова В. Д. Форми документів актових книг Кременецького земського суду // Історичні джерела та їх використання. – Вип. І. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 203 – 209.

36. Яковенко Н. М. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 18 – 24.

37. Яковенко Н. Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историкографические источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII – XIX веков. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С. 64 – 72.

38. Яковлів А. І. Впливи старочеського права на право українське Литовської доби XV– XVI ст. – Прага: Державна друкарня в Празі, 1929. – 79 с.

REFERENCES

1. BANDTKIE, J. (1815). Onotaryacie downieyszum i nowszym w Polsce. *Pamiętnik Warszawski*. Т. III, 658 p. [in Pol.]

2. BARDACH, J. (1970). *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa: Państwo we wydawnictwo naukowe, 401 p. [in Pol.]

3. KUTZEBA, S. (1935). *Charakter prawny związku Litwy z Polską 1385–1569.* Lwow, 11 p. [in Pol.]

4. KUTZEBA, S. (1921). *Dawne polskie prawo sądowe w zapysie.* Lwow, 110 p. [in Pol.]

5. ANDRIIASHEV, O. (1929). Act Books. *Tsentralnyi arkhiv starodavnikh aktiv u Kyievi.* Kyiv, pp. 33–124. [in Ukr.]

6. BILOUS, N. (2013). The Magdeburg Law in Central and Eastern Europe in the Light of New Research of German Historians. In: *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: zbirnyk naukovykh prats.* (Ukraine in Central and Eastern Europe. Collection of Scientific Papers), (12), pp. 449–453. [in Ukr.]

7. BOIKO, I. (2010). Legal Principles of the Organization of Judicial System in the Kingdom of Poland and Its Spread in Rus Province (1434–1569). *Visnyk lvivskoho universytetu. Seriya yurydychna*, Vol. 50. Lviv, pp. 39–49. [in Ukr.]

8. VVEDENSKYI, A. (1939). Forgery and Falsification of the Historical Records in Ukraine and Belarus in the 16th–19th Centuries. In: *Naukovi zapysky Kyivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu imeni O. M. Horkoho: zbirnyk naukovykh prats.* (Scientific Notes of O. M. Horkyi Kyiv State Pedagogical Institute: Collection of Scientific Papers). Vol. 3. Kyiv, pp. 77 – 112. [in Ukr.]

9. VORONCHUK, I. (2014). Act Books as a Source for the History of Ukrainian Early-Modern Everyday Life. In: *Volhynia of the 16th Century*, Vol. 1. of *Ukrainian Everyday Life of the Early-Modern Period. Collection of Documents.* Kyiv: Feniks. [in Ukr.]

10. VORONCHUK, I., (KIKU, I.) (1993). The Lithuanian Statutes as a Source of Study of Functioning of Courts of Borough and Terrestrial Courts of Right-Bank Ukraine in the 16th–17th Centuries. In: *Antrasis Lietuvos Statutas 1566.* Vilniaus universite to leidykla, pp. 134–141. [in Rus.]

11. VORONCHUK, I. (1983). The Value of the Record Books as a Source to the History of Ukrainian Courts of Right-bank Ukraine in the 16th–18th Centuries. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (11), pp. 140–145. [in Ukr.]

12. DASHKEVYCH, Ya. (1969). Administrative, Judicial, and Financial Books in Ukraine in the 13th–18th Centuries (Problematics, Status,

- and the Research Methodology). *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia*, Vol. 4. Kyiv: Naukova dumka, pp. 129–170. [in Ukr.]
13. ZADOROZHNA, O. (2009). Record Books as a Source to the Reconstruction of the Landholdings in Kyiv Voivodeship in the 16th and 17th Centuries. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. (Scientific Notes. Collected Works of Young Scholars and Postgraduates). Vol. 19 (1). Kyiv: Instytut arkhеohrafiі NAN Ukrainy, pp. 36 – 47. [in Ukr.]
14. ISAIEVYCH, Ya. (1972). *Sources to the History of Ukrainian Culture of the Feudal Era in the 16th–18th Centuries*. Kyiv: Naukova dumka, 143 p. [in Ukr.]
15. KAMANIN, I. (1913). *From the Past of the South-Western Land (Articles and Materials)*. Vol. 2. [in Rus.]
16. KOVALSKIY, N. (1979). *Source Studies of the History of Ukraine from the 16th Century to the First Half of the 17th Century*. Pt. 4. Dnepropetrovsk, 109 p. [in Rus.]
17. KRYKUN, M. (1994). Terrestrial Offices in Ukrainian Lands in the 15th–18th Centuries. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Tarasa Shevchenka*, Vol. 228. Lviv, pp. 65–122. [in Ukr.]
18. KRYPIAKEVYCH, I. (1962). *Sources to the History of Galicia of the Feudal Era (until 1772). Review of Publications*. Kyiv: AN URSSR, 83 p. [in Ukr.]
19. KUPCHYNSKYI, O. (1998). *Borough and Terrestrial Judicial and Administrative Documentary Funds of Lviv*. Kyiv, 101 p. [in Ukr.]
20. KUPCHYNSKYI, O. (1976). On the Preparation of the Catalogue of the Judicial and Administrative Funds of Ukraine of the 15th–18th Centuries. *Arkhivy Ukrainy*, (5), pp. 14–21. [in Ukr.]
21. LEVITSKIY, O. (1902). On the Act Books Related to the History of the South-Western Land and Little Russia. *Trudy II arkheologicheskogo s'ezda v Kieve 1899*, Vol. 2. Moscow, 57 p. [in Rus.]
22. LEVITSKIY, O. (1930). *Over the Courts of Hetmanate: Sketches on the Folk Life in Hetmanate of the Second Half of the 17th Century*. Kyiv, 254 p. [in Ukr.]
23. MOISIENKO, V. POLISHCHUK, V., ed. (2013). *The Lutsk Castle Book of the 1560–1561*. Lutsk, 737 p. [in Ukr.]
24. PATIAKA, O. (2004). The Business Documentation of the Borough and Terrestrial Courts of Ukraine in the Second Half of the 16th–First Half of the 17th Centuries. In: *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: zbirnyk naukovykh prats*. (Ukraine in Central and Eastern Europe. Collection of Scientific Papers). Vol. 4. Kyiv, pp. 448–458. [in Ukr.]
25. POLISHCHUK, V. (2009). Castle Books of the Volhynian Administrators as a Source to the History of the Rus Regionalism in the Grand Duchy of Lithuania in the Second Third of the 16th Century. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. (Scientific Notes. Collected Works of Young Scholars and Postgraduates). Vol. 19 (1). Kyiv: Instytut arkhеohrafiі NAN Ukrainy, pp. 74–88. [in Ukr.]
26. PROTSENKO, L. (1963). Act Books of the Central State Historical Archives of the USSR in Kyiv as a Source to the History of the Towns and Villages of Ukraine. In: *Druha naukova konferentsiia z arkhivoznavstva ta in. spetsialnykh dystsyplin: Materialy*. (Proceedings of the Second Scientific Conference of the Archival Science and Other Auxiliary Historical Disciplines). Kyiv, pp. 79–93. [in Ukr.]
27. PROTSENKO, L. (1964). Act Books as a Source to the Study of the Special Historical Disciplines. *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia*, Vol 1. Kyiv: Naukova dumka, pp. 52–62. [in Ukr.]
28. STARCHENKO, N. Act Books as a Source to the History of the Interregnum Magnum in Volhynia (1572–1576). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. (Scientific Notes. Collected Works of Young Scholars and Postgraduates). Vol. 19 (1). Kyiv: Instytut arkhеohrafiі NAN Ukrainy, pp. 215–232. [in Ukr.]
29. The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1529. (2002). In: S. KIVALOV, P. MUZYCHENKO, A. PANKOVA, eds., *Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (in 3 Vol.)*. Vol. 1. Odessa: Yurydychna Literatura, 464 p. [in Ukr.]

30. The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1566. (2003). In: S. KIVALOV, P. MUZYCHENKO, A. PANKOVA, eds., *Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (in 3 vol.)*. Vol. 2. Odessa: Yurydychna Literatura, 560 p. [in Ukr.]

31. The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588. (2004). In: S. KIVALOV, P. MUZYCHENKO, A. PANKOVA, eds., *Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (in 3 vol.)*. Vol. 3. Odessa: Yurydychna Literatura, 672 p. [in Ukr.]

32. ROMANOVSKIY, V. (1927). *The Sketches on Archival Science. The History of Archival Work in Ukraine and the Principles of Administration in Archives*. Kharkiv, 168 p. [in Ukr.]

33. ROMANOVSKIY, V. (1929). *The Archives of Historical Records and Their Funds. Tsentralnyi arkhiv starodavnykh aktiv u Kyievi*. Kyiv, pp. 1–33. [in Ukr.]

34. *The Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. Traveler's Guide*. (2001). Lviv – Kyiv, 387 p. [in Ukr.]

35. CHUNTULOVA, V. (1964). *Forms of Documents of the Record Books of the*

Kremenets Terrestrial Court. *Istorychni dzherelata yikh vykorystannia*, Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, pp. 203–209. [in Ukr.]

36. YAKOVENKO, N. (1990). On the Question of Reconstruction of the Composition of the Judicial and Administrative Archives of the Late 16th – the First Half of the 17th Century. *Arkhivy Ukrainy*, (5), pp. 18–24. [in Ukr.]

37. YAKOVENKO, N. (1983). On the Language Composition of the Borough and Terrestrial Record Books of Right-Bank Ukraine in the 17th Century. In: *Istoriograficheskie istochnikovedcheskie problemy otechestvennoy istorii. Istochniki po sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Rosii i Ukrainy XVII–XIX vekov: mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov*. (Historiographical Source Study Problems of National History. Sources on Social and Economic History of Russia and Ukraine of the 17th–19th Centuries: Interacademic Collection of Scientific Papers). Dnipro: DGU, pp. 64–72. [in Rus.]

38. YAKOVLIV, A. (1929). *The Old Czech Influences on the Ukrainian Law of the Lithuanian Era of the 15th and 16th Centuries*. Prague: Derzhavna drukarnia v Prazi, 79 p. [in Ukr.]

N. Palamarchuk

The Problem of Origin of Record Books of Borough and Terrestrial Courts in the Ukrainian Lands in the 15th–18th Centuries

Abstract

The article considers the problem of origin of record books of borough and terrestrial courts in the Ukrainian lands as a source to the history of early modern Ukraine. Two hypotheses of the possible origin are disputed: the Czech-Moravian proposed by Orest Levytskyi and Viktor Romanovskiy, and the Italian by Yaroslav Dashkevych and Oleh Kupchynskiy. Based on the quite developed juridical terms and formulae, the question of an independent development of record keeping in Ukraine is being highlighted too. Moreover, the article raises the question of the independent development of record keeping in Ukraine proposed by the author's own investigation based on the legal norms of the First Lithuanian Statute.

The documents of record books laid the ground for the landowning of the nobility, so it was important to preserve these books at the level of legal norms. Furthermore, the articles of the Second and the Third Lithuanian Statutes which determined the order for transaction and keeping the record books of borough and terrestrial courts are being displayed. The governmental orders for the transaction of record books are also shown. Despite this fact, lots of them were lost. Today the number of books totals at least 8270.